

Jugendstilarchitectuur in Utrecht

Eind vorige eeuw ontstond er een nieuwe stijl, Jugendstil of Art Nouveau genaamd. Deze stijl, in dit artikel Jugendstil genoemd, openbaarde zich in diverse kunstuitingen, waaronder schilderkunst, beeldhouwkunst, kunstnijverheid en architectuur. Onlangs verscheen er in de Historische Reeks van de Utrechtse Uitgeverij Matrijs een boek over de Jugendstilarchitectuur in de stad Utrecht. Hierin wordt bekeken wat de invloed van de Jugendstil in Utrecht is geweest.

Liefst 230 bouwwerken

De Jugendstil beslaat een relatief korte periode, van circa 1890 tot 1915, waarin bijzondere bouwwerken zijn ontstaan. In Utrecht kende de Jugendstil een bloeiperiode van circa 1900 tot 1910, waarbij in 1905 een absolute piek werd bereikt toen de meeste Utrechtse Jugendstilpanden werden gebouwd. Inventarisatie van de Jugendstilpanden in de stad Utrecht (in 1987 uitgevoerd door B. van Hulst en Y. Schouten) leverde een aantal van 230 panden op. Helaas is er al veel fraais afgebroken om ruimte te maken voor nieuwe gebouwen, met als belangrijkste voorbeeld het gebouw van de levensverzekeringsmaatschappij 'De Utrecht'. Dit pand stond aan de Leidseweg en heeft in 1974 plaats moeten maken voor het grote winkelcentrum 'Hoog Catharijne'.

Kenmerken

De meest opvallende kenmerken van de Nederlandse Jugendstilarchitectuur bestaan uit het gebruik van gekleurde verblendsteen (geglazuurd en ongeglazuurd), tegeltafels met daarop symbolische

voorstellingen die vaak betrekking hadden op de functie van het pand, en, – voornamelijk bij winkelpanden –, grote etalageruiten. Deze grote raamoppervlakken werden mogelijk door stalen overspanningen die men in deze tijd voor het eerst op grote schaal aantreft. De tafereelen op de tegeltafels verwijzen doorgaans naar de functie van het pand (meestal een winkel) en worden uitgebeeld door middel van elementen uit de flora en fauna. Met name dit laatste is een belangrijk gegeven binnen de Jugendstil. De keuze voor bepaalde elementen uit de flora en fauna werden ook ingegeven door de verschijningsvorm. Ranke sierlijke vormen als die van de (water)lelie, tulp en van dieren als zwanen en flamingo's waren zeer geliefd.

Fraai gestileerde lilies komt men onder andere tegen in het wijkgebouwtje van de Nicolaïkerk aan de Nieuwegracht nr. 87 (1901). De opdrachtgever was het bestuur van de wijkvereniging 'Nicolaïkerk'. Bij dit pand is goed te zien hoe de overgang van voorgaande stijlen ('historische stijlen' of neostijlen) naar

Het pand Nieuwegracht 87 met ook neo-gotische en neo-renaïssancekenmerken.

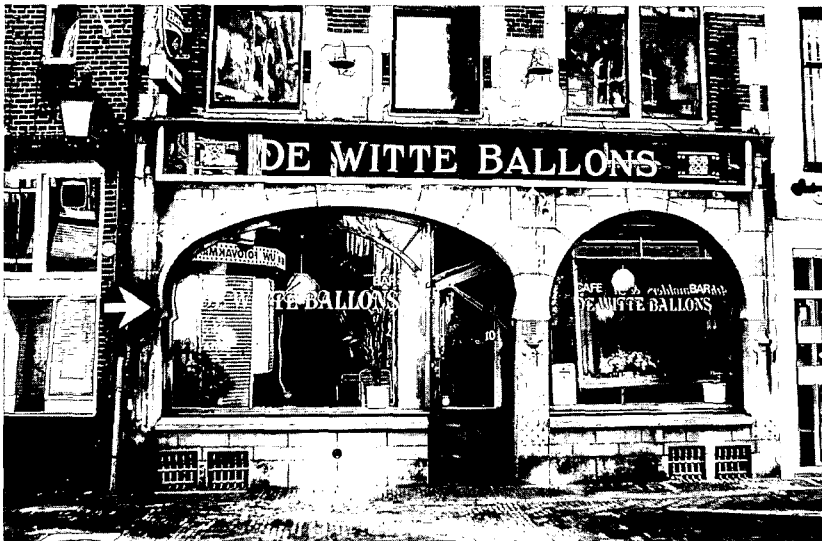
de nieuwe Jugendstil heel geleidelijk is gegaan. De diverse neostijlen – in het geval van Nieuwegracht 87 is dat de Neo-Gotiek – maakten niet direct plaats voor de Jugendstil. Neo-gotische kenmerken betreffen hier het materiaalgebruik (traditionele donkere baksteen), het motief van de driepasboog in de gevel op de eerste en tweede verdieping en een enkel neo-renaïssancistisch kenmerk als de trapegeelvorm in de gevel op de tweede verdieping. Het tegeltafel op de begane grond springt direct in het oog; hierop is in een fraai Jugendstil-lettertype 'Wijkgebouw: Nicolaïkerk' te lezen. Ook op de eerste verdieping bevindt zich een tegeltafel met daarin een aantal 'zeewierachtige' plantvormen met lilies in sprekende tinten blauw, geel en bruin. De lolie heeft een sierlijke vorm die goed aansloot bij de vormtaal van de Jugendstil. Daarbij speelde de christelijke betekenis van deze bloem, de lolie als symbool van de maagd Maria, een rol.

R. Rijkse

Als we de Jugendstilarchitectuur van Utrecht vergelijken met die van met name Rotterdam en Den Haag, zien we dat de Utrechtse Jugendstil niet van een vergelijkbaar hoog niveau is. In Utrecht waren geen architecten van naam werkzaam. Het waren vooral de plaatselijke bouwkundigen die actief waren. Hun producten missen de internationale allure, maar

Het pand Vredenburg 3 van architect R. Rijkse. (foto's Yvonne Schouten)

Het pand Lijnmarkt 12 van architect A. Otten.

toch verheft de Utrechtse Jugendstil-architectuur zich wel boven de architectuur in vele andere steden. Deze 'lokale Jugendstil' kenmerkt zich vooral door glas-in-loodramen met Jugendstildecoraties en andere 'opgeplakte' Jugendstilvormen. De panden van de Utrechtse architect R. Rijksen (1854-1928) steken met kop en schouders uit boven deze lokale Jugendstilarchitectuur. Het bekendste Utrechtse voorbeeld van Jugendstilarchitectuur, Voorstraat nr. 6, is dan ook door Rijksen ontworpen. Dit pand is in 1903 gebouwd als apotheek in opdracht van de heer Joh. de Liefde. Het pand is asymmetrisch van opzet met rechts een rechthoekig torentje. Het is gebouwd van witte baksteen, met op de bagane grond een winkelpui in natuursteen. Deze winkelpui bestaat uit een grote boog met een verticaal ingedeeld bovenlicht. Markant is de hoefijzervormige loggia die zich uitstrekt over de eerste en tweede verdieping van het pand. Er ontstaat zo een schaduwrijke en decoratieve onderbreking van de gevelwand. Een vergelijkbaar Jugendstilpand komen we tegen op het Vredenburg, gebouwd in 1904 door dezelfde Rijksen; dit kunnen we zien aan de signatuur die hij op de rechterhoek van het pand aanbracht. Het wit bakstenen hoekpand met de achthoekige toren en lantaarn, is oorspronkelijk gebouwd als Hotel Bellevue. Op de bagane grond zien we grote hoefijzervormige bogen, waarbij de ingang van het hotel zich oorspronkelijk helemaal links in de afgeplatte boog bevond. De erker hierboven zagen we al bij Voorstraat 6.

Internationale invloeden

Meer internationaal georiënteerde invloeden, zoals een asymmetrische opbouw en ronde zwierige lijnen en

florale (bloem-) en zweeps slagmotieven in het gevelvlak, treft men ook aan in Utrecht. Zoals bij het pand aan de Lijnmarkt nr. 12, waarin zich nu het café 'De Witte Ballons' bevindt. In 1906 ontwierp *Albert Otten*, een Rotterdamse architect die bekend was met de Belgische Jugendstilarchitectuur, een nieuwe pui voor dit café. *Albert Otten* (1875-1935) was goed op de hoogte van het werk van de Art Nouveau-architecten *Paul Hankar* (waar hij op het bureau had gewerkt) en *Victor Horta* en zorgde voor een Belgische invloed in Nederland. Dit gebeurde in opdracht van 'De Zwarte Ruiter', een bierbrouwerij uit Rotterdam, waarvoor hij in Rotterdam al een pand had ontworpen en diverse cafés in Nederland had 'heringericht'. De pui is opgetrokken uit natuursteen met houten kozijnen en een houten deur. Otten ging daarbij te werk met veel oog voor detail, zoals te zien is in de herhaling van zweeps slagvormen in het natuursteen en het hout.

Ingetogen

Als we de Nederlandse Jugendstilarchitectuur vergelijken met de Belgische Jugendstil, zien we dat de Nederlandse vormen veel ingetogener van aard zijn. Echt uitbundige vormen zien we hier en daar in het gebruik van details van ijzer, zoals balkonhekjes, brievenbussen, deuren, consoles en houders van vlaggestokken.

Karakteristiek voor de Jugendstilarchitectuur in Nederland is het gebruik van een stalen I-profiel/puibalk (met name bij winkelpuien) die grote raamoppervlakken mogelijk maakte. Dit werd veel toegepast bij etalageramen voor kledingmagazijnen, apotheken en bakkerijen. Het kenmerkende uit zich verder vooral in de kleine decoraties. Deze decoratieve

motieven bevinden zich vooral op bovendorpels, muurwerk, deur- en raamstijlen, dakkapellen, deuren en muurdammen. Deze versieringen treffen we vaker bij winkelwoonhuizen dan bij woonhuizen aan, wat ongetwijfeld een gevolg is van het representatieve karakter van winkelpanden. Zoals gezien is de zweeps slagvorm een van de meest kenmerkende Jugendstilmotieven, maar de meer geometrische versieringen zijn ook zeer talrijk in Utrecht. Hierbij worden stileringen van bloem- en plantvormen teruggebracht tot geometrische grondvormen als cirkels en vierkanten. Uit deze geometrische motieven is een basisvorm te kristalliseren die in allerlei variaties, van eenvoudig tot zeer ingewikkeld, voorkomt. Deze basisvorm bestaat uit een combinatie van een cirkel (soms een vierkant) met drie poten, die we in zowel liggende als staande vorm tegenkomen. Dit motief is waarschijnlijk afgeleid van de vorm van een bloem(knop) op steel.

Op dit moment is er sprake van een herwaardering van de Jugendstil

Het pand Voorstraat 6 van architect R. Rijksen.

in het algemeen. Hopelijk zal deze herwaardering ook bijdragen tot een beter beheer en bescherming van de Jugendstilarchitectuur in het bijzonder, zodat ernstige fouten zoals de sloop van 'De Utrecht' voorkomen kunnen worden. □

Yvonne Schouten is kunsthistorica en tekstschrijfster te Utrecht.

Het boek 'Jugendstil in Utrecht' is een uitgave van Uitgeverij Matrijs te Utrecht en werd geschreven door *Bibi van Hulst*, *Yvonne Schouten* en *Esther Wessel*, onder redactie van *Ronald Stenvert*. Het kost f 24,95. Leden van Heemschut kunnen het voor f 22,50 (incl. verzendkosten) bestellen via tel: 030-343148.